

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СУЧАСНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ОСВІТИ

УДК 37.015.3.013.76:159.955.4:001.8(045)

О. О. АНДРЮЩЕНКО

науковий співробітник науково-дослідної лабораторії
КЗ “ЗОППО” ЗОР

СУТНІСТЬ ФЕНОМЕНУ “РЕФЛЕКСІЯ” ЯК МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО ПОНЯТТЯ

У статті розкрито сутність феномену “рефлексія”. Означений феномен розглянуто у філософському, психологічному та педагогічному аспектах. На основі аналізу наукової літератури досліджено розвиток уявлень на проблему рефлексії як міждисциплінарного поняття; наголошено на актуальні проблеми дослідження рефлексії у філософській науці, акцентовано увагу на основних аспектах рефлексії (комунікативний, кооперативний, особистісний, інтелектуальний), указано на особливості педагогічної рефлексії; коротко схарактеризовано основні сучасні підходи до визначення поняття рефлексії в науковій літературі.

Ключові слова: рефлексія, педагогічна рефлексія, види рефлексії, філософський, психологічний, педагогічний аспекти рефлексії.

Специфікою феномену рефлексії є її комплексний, міждисциплінарний характер. Широке коло досліджень обумовлене тим, що рефлексивні процеси задіяні майже у всіх сферах життя людини. Унікальність рефлексії полягає в тому, що жодній живій істоті не притаманна така властивість як здатність усвідомлювати. На думку А. В. Карпова, буття свідомості неможливе без усвідомлення цього буття, що тотожне рефлексії як такої [6, с. 3].

Специфіка рефлексії як міждисциплінарного наукового поняття, багатоаспектність вивчення ускладнюють її дослідження, зважаючи на відсутність єдиної концепції.

Аналіз наукової літератури дозволяє констатувати, що основні напрями вивчення феномену рефлексії відбуваються у філософії, психології та педагогіці.

Мета статті – визначити сутнісні ознаки феномену “рефлексія” у філософському, психологічному та педагогічному аспектах.

У філософії проблема рефлексії має багатовікову історію, починаючи з періоду античності.

Рефлексія у філософії визначається як форма діяльності особистості, що спрямована на осмислення власних дій, діяльність, яка дозволяє розкрити духовний світ людини. На сучасному етапі філософський підхід до вивчення рефлексії характеризується визначенням її як “метамислення”. Також рефлексія стає засобом об’єктивізації, тому що у процесі рефлексивного акту здійснюється визначення межі предмета, відображуються особливості окремих компонентів, виявляється його багатогранність.

Проблему рефлексії у філософії досліджували В. О. Біблер, І. С. Ладенко, В. О. Лекторський, М. К. Мамардашвілі, О. П. Огурцов, О. Г. Спіркін, В. І. Шинкарук та ін.

Так, В. І. Шинкарук трактує поняття “рефлексія” (від лат. reflexio – обернення назад, відображення) як термін, який відображує таку рису людського пізнання, як дослідження пізнавального акту, діяльності самопізнання, що допомагає зрозуміти особливості духовного світу людини [22, с. 577].

Рефлексія у працях М. К. Мамардашвілі висвітлюється в онтологічному аспекті і є засобом розуміння суб’єктом власного буття та мислення в навколишньому світі інших речей [9, с. 57–59].

Аналіз специфіки рефлексивних процесів для отримання знань знаходимо у В. О. Лекторського. На його думку, “рефлексія над знанням нерозривно пов’язана з розвитком його змісту, з виходом за межі існуючої концептуальної системи і перетворення останньої” [7, с. 218]. У результаті рефлексії система знань зазнає змін, що стає підґрунтям для створення нового знання. У контексті саморозуміння суб’єкта рефлексія також виступає засобом самопізнання останнім підстав власного мислення.

Формування та розвиток уявлень на проблему рефлексії в сучасній філософській науці відбувається не тільки в онтологічному та гносеологічному аспектах, а також в контексті проблеми свідомості та діяльності. Актуальними залишаються такі проблеми: чи є тотожними поняття самосвідомості та рефлексії, завжди звертання людини на себе як суб’єкта діяльності, на результати діяльності є рефлексивним актом; які існують гносеологічні механізми та функції рефлексії в діяльності людини, які взаємовідносини рефлексивної діяльності в індивідуальній і груповій формах [1, с. 3–13].

Філософські основи розуміння феномену рефлексії стали підґрунтям для вивчення його психологічною наукою.

Як зазначає А. В. Карпов, проблема рефлексії є предметом дослідження загальної психології і водночас є загальною проблемою для багатьох психологічних дисциплін, тому рефлексію визначають як міждисциплінарне поняття всередині самої психології, що зумовлює різні підходи та напрями у психологічному визначенні категорії рефлексії [6, с. 28–29].

Звернемося до словників.

Новітній психологічний словник трактує рефлексію як повні сумніви, протиріч роздуми, аналіз власного психічного стану, механізм осмислення суб’єктом того, яке враження він справив на партнера по спілкуванню. Автори визначають шість позицій, які характеризують рефлексію як процес подвоєного дзеркального взаємовідображення суб’єктів: 1) безпосередньо суб’єкт, який він є в дійсності; 2) суб’єкт, яким він бачить самого себе; 3) суб’єкт, яким його бачать інші; 4) – 6) ті самі три позиції, але з боку іншого суб’єкта” [12, с. 540–541].

Психологічний словник-довідник дає визначення рефлексії як процесу самопізнання суб'єктом власних психічних станів і дій, що стосується як зони актуальних досягнень, так і можливостей розвитку здібностей [15, с. 156].

Близьким до нашого розуміння є визначення Р. С. Немовим рефлексії як спрямованості свідомості людини на аналіз власних психічних станів, а також її роздуми над своїм життєвим досвідом, самоаналіз переживань, почуттів і вчинків [11, с. 178].

Погоджуємося з визначення О. В. Петровського рефлексії як процесу “самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів” [16, с. 340].

Отже, констатуємо, що феномен рефлексії в широкому розумінні визначається як процес самопізнання суб'єктом власних психічних актів і станів.

Аналіз наукової літератури дозволив визначити С. Ю. Степанову й І. М. Семенову основні аспекти дослідження феномену рефлексії у психологічній науці: кооперативний, комунікативний, особистісний та інтелектуальний [20, с. 31-40].

У працях Н. Г. Алексеева, В. В. Рубцова, Г. О. Цукерман, Г. П. Щедровицького висвітлено специфіку кооперативного аспекту рефлексії. Ці психологічні знання забезпечують проектування колективної діяльності, координацію та визначення позицій і групових ролей суб'єктів спільної діяльності.

Цікавими та ґрунтовними вважаємо дослідження Г. П. Щедровицького та його учнів, які в межах системомислєдїяльнїсного пїдходу розглядають рефлексїю з точки зору теорїї діяльностї, виокремлюючи два аспекти: зображення рефлексїї як процесу та структури діяльностї, а також як механїзму та закономірностї розвитку останньої. Висувається гїпотеза щодо визначення рефлексїї з позицїї ідеї “кооперацїї діяльностї”, тобто задана схема як “вихїдна рамка” такого кооперативного зв'язку, який би мїг розглядати всї прояви рефлексїї. На думку автора, необхіднїсть у рефлексїї виникає, коли індивїд має певнї труднощї або не може виконати необхідну діяльнїсть. Унаслїдок цього він із позицїї діяча переходить у нову зовнїшню позицїю – рефлексивну. Ця змїна діяльнїсних позицїй буде рефлексивним виходом, а знання, якї будуть напрацьованї в нїй, – рефлексивними знаннями.

Важливо зазначити, що діяльнїсть індивїда в рефлексивнїй позицїї “поглинає” попереднї діяльностї, якї стають для неї матерїалом для аналізу, а майбутня виступає як проєктований об'єкт.

Рефлексивне поглинання як статистичний еквівалент рефлексивного виходу дозволяє розглядати рефлексїю як вид кооперацїї, що відбувається мїж діяльнїсними позицїями окремого індивїда, а також мїж рїзними діячами [23, с. 355–359].

Комунїкативний аспект рефлексїї розглядається у працях В. С. Бїблера, Н. І. Гуткіної, С. Ю. Курганова та ін., де рефлексїя визначається як компонент розвинутого спїлкування.

Особистісний напрям розробки рефлексії є предметом дослідження І. Д. Беха, І. М. Семенова, С. Ю. Степанова та ін.

І. Д. Бех виділяє чотири типи рефлексії: перший тип – регулятивна – метою якої є свідоме регулювання перебігу психічних процесів; другий тип – визначальна – за допомогою якої суб'єкт може усвідомити, чи відбулися якісь зміни у власній внутрішній особистій структурі. Синтезуюча рефлексія – третій тип, що полягає у зібранні сформованих духовних цінностей для створення образу Я особистості; до четвертого типу автор зараховує створювальну рефлексію, функцією якої є моральний розвиток і саморозвиток особистості як об'єктивація власної самосвідомості. Виокремлені типи рефлексії розглядаються як вищі психічні механізми виховання духовних цінностей особистості, які в процесуальному розгортанні діють як послідовний перехід від свідомості до самосвідомості [2, с. 37-44].

Дослідження когнітивних процесів, проблем психології мислення сприяють визначенню інтелектуального аспекту рефлексії (Н. Г. Алексєєв, А. З. Зак, В. В. Давидов, Ю. М. Кулюткін, І. М. Семенов, С. Ю. Степанов та ін.).

Рефлексія відіграє важливу роль у різних сферах професійної діяльності. Особливо вагомою вона стає у професії вчителя, яка є рефлексивною за своєю природою. Учитель у своїй діяльності повинен постійно використовувати рефлексивні здібності у навчально-виховному процесі, у міжособистісній комунікації тощо. Але аналіз наукових досліджень доводить недостатню розробку категорії рефлексії як педагогічного поняття.

У тлумачних словниках рефлексія визначається як самоаналіз, роздуми людини про свій внутрішній стан [13, с. 678], діяльність самопізнання, а також відображення й дослідження процесу пізнання [4, с. 1218].

Аналогічне визначення рефлексії знаходимо у словнику іншомовних слів: роздуми, “сповнені сумнівів, суперечностей” [18, с. 803], самоаналіз психічного стану.

Словник із соціальної педагогіки визначає рефлексію як процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів на основі життєвого досвіду [19, с. 243].

Аналіз педагогічних словників засвідчив відсутність тлумачення означеного поняття [5; 14].

Розвиток проблеми рефлексії в педагогічній науці відбувався неоднозначно: рефлексія досліджувалась у різних контекстах, що зумовлювало складність у визначенні поняття. Якщо раніше педагогічні дослідження, в основному, присвячувались доказам необхідності вивчення рефлексії, то на сучасному етапі розвитку педагогіки активно обговорюється висвітлення феномену рефлексії на теоретичному, методичному та практичному рівнях.

Феномен професійної педагогічної рефлексії став предметом наукових досліджень А. О. Бізяєвої, М. М. Боритко, М. Е. Боцманової, А. З. Зака, А. В. Захарової, М. М. Кашапова, Н. В. Кузьміної, А. К. Маркової, В. В. Радул, О. Я. Савченко, Г. П. Щедровицького та ін.

Розгляд сутності феномену рефлексії відбувається в трьох основних аспектах: як компонента педагогічної діяльності; як ресурс особистісного розвитку педагога; як психічного новоутворення особистості учнів. Проаналізуємо основні підходи до визначення поняття “педагогічна рефлексія”.

Про важливість застосування в педагогічній діяльності рефлексії з метою повного розуміння сутності природи людини зазначав К. Д. Ушинський. У творах В. О. Сухомлинського знаходимо співзвучність поглядів щодо застосування рефлексивних підходів у навчально-виховній діяльності. Випередивши час, автор розкриває риси рефлексивного навчання: гуманістичний підхід, ціннісні орієнтації у спілкуванні вчителя з учнями, здатність і бажання до пізнання дитячої душі “пізнавати вихованця серцем”, розвиток рефлексивного мислення учнів, “здобувати знання й осмислювати їх”, постійний особистісний розвиток педагога, шляхи запобігання професійної деформації, а також самоаналіз педагогічної діяльності [21, с. 424-454].

Дослідження С. Д. Максименка також доводять необхідність рефлексії у професійній діяльності педагога в процесі безпосередньої практичної взаємодії вчителя з учнями, у проектуванні навчальної діяльності учнів, під час самоаналізу та самооцінки суб'єкта власної діяльності [8, с. 19-22].

Професійна педагогічна рефлексія як категоріальне поняття стало об'єктом дослідження А. О. Бізяєвої, Б. З. Вульfoва, Ю. М. Кулюткіна, М. М. Марусинець, О. Є. Рукавишникової, В. О. Сластьоніна та ін.

Так, А. О. Бізяєва трактує феномен рефлексії як дослідницький процес, який спрямовує свідомість індивіда на себе самого: людина займає по відношенню до себе позицію дослідника, який починає вести внутрішній діалог із приводу самого себе як особистості, партнера по спілкуванню або суб'єкта будь-якої діяльності [3, с. 23]. Автор визначає дворівневу концептуальну модель педагогічної рефлексії: перший рівень – операціональний, компонентами якого є конструктивні, мотиваційні та прогностичні аспекти практичної діяльності педагога; другий – особистісний, що характеризується професійно-особистісною спрямованістю на учнів та суб'єктне включення в рефлексивну навчальну ситуацію. Дослідник наголошує, що саме особистісна позиція вчителя регулює та скеровує його операціональну стратегію дій для вирішення педагогічних проблем і визначає рівень прояву професійної саморефлексії вчителя [3, с. 126].

Основні підходи до визначення феномену педагогічної рефлексії знаходимо у психолого-педагогічних дослідженнях М. М. Марусинець. Як зазначає науковець, педагогічна рефлексія є поєднанням трьох аспектів: пізнання, дії та переживання й характеризується як процес самопізнання в якості професіонала здійснювати аналіз особистісно-професійних знань, поведінки та переживань у педагогічній діяльності, а також усвідомлювати, як його сприймають інші суб'єкти навчально-виховного процесу [10, с. 39-45]. Погоджуємось із її висновками щодо визначення рефлексії як системоутворювального чинника професіоналізму вчителя [10, с. 44], адже для педагога рефлексія уможливує знаходження засобів керування своєю діяльністю, пове-

дінкою, прагненням до самовдосконалення. Рефлексивні здібності реалізують здатність учителя до переосмислення свого професійного досвіду та доцільного втілення інноваційних підходів навчання у практику.

Психолого-педагогічні дослідження останніх років (Ш. О. Амонашвілі, І. Г. Липатнікова, О. Я. Савченко, З. І. Щелкунова та ін.) підтверджують актуальність вивчення феномену рефлексії та його практичне використання у системі початкової освіти. У контексті особистісно-зорієнтованого, компетентнісного підходів рефлексивна позиція педагога й учнів стають особливо затребуваними [17, с. 5].

Висновки. Узагальнюючи вищесказане, констатуємо, що феномен “рефлексія” є міждисциплінарним предметом дослідження у філософії, психології та педагогії, що уможливорює вивчення означеного поняття з позиції комплексного підходу. Розвиток філософсько-психологічних поглядів на проблему рефлексії, наукові дослідження знаходять практичне використання у проблемному полі педагогічної науки, що підвищує прикладну значущість феномену рефлексії та виокремлює нові аспекти дослідження.

Список використаної літератури

1. Алексеев Н. Г. Направления изучения рефлексии / Н. Г. Алексеев, И. С. Ладенко / Проблемы рефлексии. Современные комплексные исследования – Новосибирск, 1987. – С. 3-13.
2. Бех І. Д. Психологічні механізми сходження особистості до духовних цінностей / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 2011. – № 2. – С. 37-44.
3. Бизяева А. А. Психология думающего учителя: педагогическая рефлексия / А. А. Бизяева. – Псков : ПГПИ им. С. М. Кирова, 2004. – 216 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови [з дод. і допов. / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. : Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.
5. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник – Київ : Либідь, 1997. – 376 с.
6. Карпов А. В. Психология рефлексивных механизмов деятельности / А. В. Карпов – М. : Изд-во “Институт психологии РАН”, 2004. – 424 с.
7. Лекторский В. А. Субъект. Объект. Познание. – М.: Наука, 1980. – 358 с.
8. Максименко С. Д. Рефлексія – шлях до продуктивного самовизначення / С. Д. Максименко // Психолог – 2005. – № 1. – С. 19-22.
9. Мамардашвили М. К. Как я понимаю философию / М. К. Мамардашвили – Москва : Прогресс, 1990. – 368 с.
10. Марусинець М. М. Професійна діяльність педагога: рефлексивний аспект [Електронний ресурс] / М. М. Марусинець // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. – 2012. – № 43(1). – С. 39-45. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ppps_2012_43\(1\)_8.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ppps_2012_43(1)_8.pdf)
11. Немов Р. С. Психология : Словарь-справочник : В 2 ч. – М. : Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2007. – Ч. 2. – 351 с.
12. Новейший психологический словарь / В. Б. Шапарь, В. Е. Россоха, О. В. Шапарь; под. общ. ред. В. Б. Шапаря. – Изд. 4-е – Ростов н / Д. : Феникс, 2009. – 806 с.
13. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка : 80000 слов и фразеологических выражений / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова – [4-е изд., доп.] – М. : ООО “ИТИ ТЕХНОЛОГИИ”, 2003. – 944 с.
14. Педагогический словарь в 2 томах. – М. : Издательство Академии педагогических наук, 1960. – 768 с.

15. Приходько Ю. О. Психологічний словник-довідник: [Навч. посіб.] / Ю. О. Приходько, В. І. Юрченко – К.: Каравела, 2012. – 328 с.
16. Психологический словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, – 494 с.
17. Савченко О. Я. Сучасні освітні технології. Рефлексивний компонент уроку / О. Я. Савченко // Учитель початкової школи – 2014. – № 4 – С. 5-9.
18. Словник іншомовних слів : 23000 слів та термінологічних словосполучень / Уклад. Л. О. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.
19. Словарь по социальной педагогике : Учебное пособие для студентов высших учебных заведений / Авт. – сост. Л. В. Мардахаев. – М.: Издательский центр “Академия”, 2002. – 368 с.
20. Степанов С. Ю., Семенов И. Н. Психология рефлексии: проблемы и исследования / С. Ю. Степанов, И. Н. Семенов // Вопросы психологии. – 1985. – № 1. – С. 31-40.
21. Сухомлинський В. О. Вибрані твори в 5-ти т. – Т. 2 / В. О. Сухомлинський – К.: Рад. школа, 1976. – 658 с.
22. Філософський словник / За ред. В. І. Шинкарука. – 2-вид., перероб. і доп. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.
23. Щедровицкий Г. П. Избранные труды / Г. П. Щедровицкий. – М.: Шк. Культ. Полит., 1995. – 800 с.

Стаття надійшла до редакції 08.09.2015.

Андрющенко Е. А. Сущность феномена “рефлексия” как междисциплинарного понятия

В статье раскрыта сущность феномена “рефлексия”. Указанный феномен рассмотрен в философском, психологическом и педагогическом аспектах. На основе анализа научной литературы изучено развитие представлений на проблему рефлексии как междисциплинарного понятия; выделены актуальные проблемы исследования рефлексии в философской науке, акцентировано внимание на основных аспектах рефлексии (коммуникативный, кооперативный, личностный, интеллектуальный), указаны особенности педагогической рефлексии; кратко охарактеризованы основные современные подходы к определению понятия рефлексии в научной литературе.

Ключевые слова: рефлексия, педагогическая рефлексия, виды рефлексии, философский, психологический, педагогический аспекты рефлексии.

Andryuschenko O. O. The Essence of the Phenomenon of “Reflection” as the Interdisciplinary Concept

The article reveals the essence of the phenomenon of “reflection”, the appointed phenomenon is considered in philosophical, psychological and pedagogical aspects. Based on the analysis of scientific literature, the development of concepts to the problem of reflection as an interdisciplinary concept is analysed; the actual problems of the reflection research are considered, the term “metaintellection” is determined.

It's considered as “intellection about intellection” and it's one of the most perspective ways in philosophical science. The main modern ways to the definition of reflection in psychological literature are briefly characterized, it's focused on the main aspects of the reflection research (communicative, cooperative, personal, intellectual), within “systematic intellectual activity” way the main positions towards the term of reflection are determined; the peculiarities of pedagogical reflection are noted; four types of personal reflection are analyzed in the context of their moral and converting possibilities, the necessity of application of reflection in the teachers' professional activity is indicated, the role of pedagogical reflection in the development of the teacher's professionalism is described; the priority ways of practical use of the developments of reflection problem in primary education are determined.

Key words: reflection, pedagogical reflection, types of reflection, philosophical, psychological, pedagogical aspects of reflection.